

УДК 711.13 : 314.18

к.т.н. Дмитренко А.Ю.,
Полтавський національний технічний
університет імені Юрія Кондратюка

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА СУЧАСНОЇ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В РІЗНИХ ЇЇ РЕГІОНАХ

У статті розглядаються історичні особливості формування системи розселення України засобами міграційної і розселенської політики в радянський період з 1926 по 1989 р. та їх довготерміновий вплив на сучасну демографічну ситуацію в різних регіонах. Виявлені кількісні показники міграції (спрямованої всередину та назовні), які дозволяють зберегти сталий демографічний розвиток відповідного регіону в перспективі.

Ключові слова: розселення, міграційна політика, сталий демографічний розвиток.

Постановка проблеми. Зменшення кількості населення України, що спостерігається з початку 1990-х рр., цілком лежить в руслі загальносвітових тенденцій. Україна, подібно до розвинених країн, знаходиться у третій фазі переходу від одного стабільного стану демоекосистеми (висока народжуваність – висока смертність) до іншого (низька народжуваність – низька смертність). За Б.Небелом [1], ця фаза характеризується досить низьким, але стабільним рівнем смертності й суттєвим зниженням показників народжуваності, що обумовлює зменшення чисельності населення. Таким чином, у середньотерміновій [2] (а за деякими прогнозами – й у довготерміновій перспективі до 2050 р.[3]) зменшення населення буде тим фактором, який не можна не враховувати як у територіальному плануванні, так і в містобудуванні. Незважаючи на глобальний характер вищезгаданих демографічних тенденцій, ситуація в різних регіонах України (в міських поселеннях і в сільській місцевості) суттєво відрізняється, як показали проведені дослідження [4]. Пояснення цих відмінностей слід шукати не лише в сьогоденні, але й у минулому. При цьому слід враховувати, що існуюча система розселення України значною мірою сформувалася в радянський період і є результатом цілеспрямованої державної політики. Вивчення історичних закономірностей формування цієї системи (в демографічному аспекті) не лише сприятиме кращому розумінню причин нинішньої ситуації, але й допоможе в обґрунтуванні сучасної державної політики з цього питання, необхідність якої закріплена в основних положеннях Концепції сталого розвитку населених пунктів України [5].

Аналіз досліджень та останніх публікацій. Важливість демографічних показників для прийняття рішень в галузі містобудування та територіального планування є загальновизнаною серед фахівців [6, с. 151]. Серед українських науковців, які в тій чи іншій формі досліджували вплив демографічних факторів на формування розселення, розвиток міських та сільських поселень, можна виділити А.І. Доценка [7], О.Г. Рогожина [8], М.М. Габреля [9], І.І. Устінову [10] та інших. У той же час вплив міжрегіональної міграції населення в минулому на формування системи розселення України та на сучасну демографічну ситуацію в різних її регіонах досліджений недостатньо.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Тематика статті пов'язана з основними положеннями Концепції сталого розвитку населених пунктів України та виконана в рамках держбюджетної теми кафедри архітектури житлових і громадських будівель ПолтНТУ «Гуманізація житлового середовища».

Мета статті. Виявлення взаємозв'язку між показниками міжрегіональної міграції в минулому з сучасним станом системи розселення України і демографічною ситуацією в окремих її регіонах.

Виклад основного матеріалу. Держава як інститут практично із самого початку свого виникнення намагалася впливати на демографічні процеси на підконтрольних їй територіях. На території України одним з найдавніших прикладів міграційно-розселенської політики можна вважати спорудження князем Володимиром Великим починаючи з 988 р. Посульської оборонної лінії і заселення новозбудованих поселень представниками словен, кривичів, чуді, в'ятчів, новгородських дружинників тощо [11, с. 33]. Проте за часів СРСР вплив держави на формування розселення став безпрецедентним. Жорстка суперцентралізація, з одного боку, і абсолютна неперебірливість у засобах (від розподілу після закінчення вишу до заслання та масової депортації) – з іншого, дозволили в історично короткий період докорінно змінити систему розселення на території України, суттєво збільшивши чисельність населення одних регіонів і стабілізувавши або навіть зменшивши її в інших (табл. 1).

Така суттєва різниця у темпах зростання/зменшення населення в різних регіонах не може бути пояснена виключно різницею в природному прирості й свідчить про активні міжрегіональні міграційні потоки. Тобто низка демоекосистем (обласного рівня) була сформована штучно й наповнена населенням за рахунок інших регіонів. Доцільно проаналізувати, наскільки подібні заходи забезпечили сталий розвиток цих регіонів у майбутньому.

Початок активного втручання радянської влади у процес формування системи розселення можна датувати кінцем 1920-х – початком 1930-х рр. Колективізація, що супроводжувалась масовою висилкою «куркулів», індустріалізація, поєднана з масовим завезенням робітників на «будови

Таблиця 1

Чисельність населення в різних регіонах України в 1939 – 2011 рр. (за [12 –14])

Регіон (область)	1939	1959	1970	1979	1989	2001	2011
АР Крим**		1049395	1558567	1849840	2065829	2033700	1954759
Вінницька	1089862	2143852	2131902	2046255	1932629	1772400	1634116
Волинська		890456	974454	1015584	1061181	1060700	1034221
Дніпропетровська	2273427	2704783	3342962	3639423	3881224	3567600	3333195
Донецька	3099810	4262048	4891979	5160641	5332395	4841100	4420126
Житомирська	1690489	1603604	1626608	1596926	1545433	1389500	1279777
Закарпатська		920173	1056799	1154417	1252288	1258300	1244517
Запорізька	1597968	1463849	1774749	1946352	2081778	1929200	1800526
Івано-Франківська		1094639	1249271	1331894	1423489	1409800	1377040
Київська **	2713985	1723872	1834021	1923905	1939973	1827900	1711870
Кіровоградська	1176457	1246197	1259398	1250891	1239439	1133100	1003572
Луганська	1841585	2452172	2750566	2786697	2862734	2546200	2286674
Львівська		2107858	2428868	2583853	2747703	2626500	2526378
Миколаївська	1107898	1013839	1148118	1242639	1330634	1264700	1182567
Одеська	1642779*	2027807	2389006	2543948	2642601	2469700	2377610
Полтавська	2229813	1637130	1706217	1741357	1753030	1630100	1479913
Рівненська		926225	1047605	1120812	1169687	1173300	1151466
Сумська	1707233	1508294	1504679	1462566	1432652	1432700	1159352
Тернопільська		1085586	1152668	1163141	1168871	1168900	1080876
Харківська	2552696	2520129	2826122	3055655	3195046	2914200	2739472
Херсонська		824167	1029988	1163435	1239969	1175100	1086805
Хмельницька	1739083	1608407	1615373	1558442	1527114	1430800	1323763
Черкаська		1470214	1534993	1547197	1531527	1402900	1281755
Чернівецька		774121	844887	889930	938029	922800	901212
Чернігівська	1782379	1553773	1559874	1501900	1415907	1245300	1089667
м. Київ	846724	1104334	1631908	2143855	2602754	2611300	2757892
м. Севастополь		152122	254935	333087	392826	379500	378858
Україна		41869046	47126517	49754692	51706742	48457000	45598179

* – без Бессарабії;

** – відповідно без м. Севастополь і м. Київ

комунізму», і нарешті, Голодомор 1932 – 33 рр., під час якого мільйони селян загинули, а мільйони були змушені залишити рідні місця – ось перелік основних заходів, що суттєво вплинули на формування системи розселення, посприявши форсованому заселенню південно-східних областей України.

На рисунку 1 наведені зміни у чисельності населення різних регіонів України за період 1926 – 1939 рр. (між двома переписами населення). Чітко виділяються чотири основні групи областей: *центральні та північні*, де скорочення населення за розглянутий період склало від 4% (Вінницька) до 12,6 % (Черкаська); *південно-східні та Крим*, де, навпаки, спостерігається зростання чисельності населення від 22,4 % (Дніпропетровська) до 77,4 % (Крим);

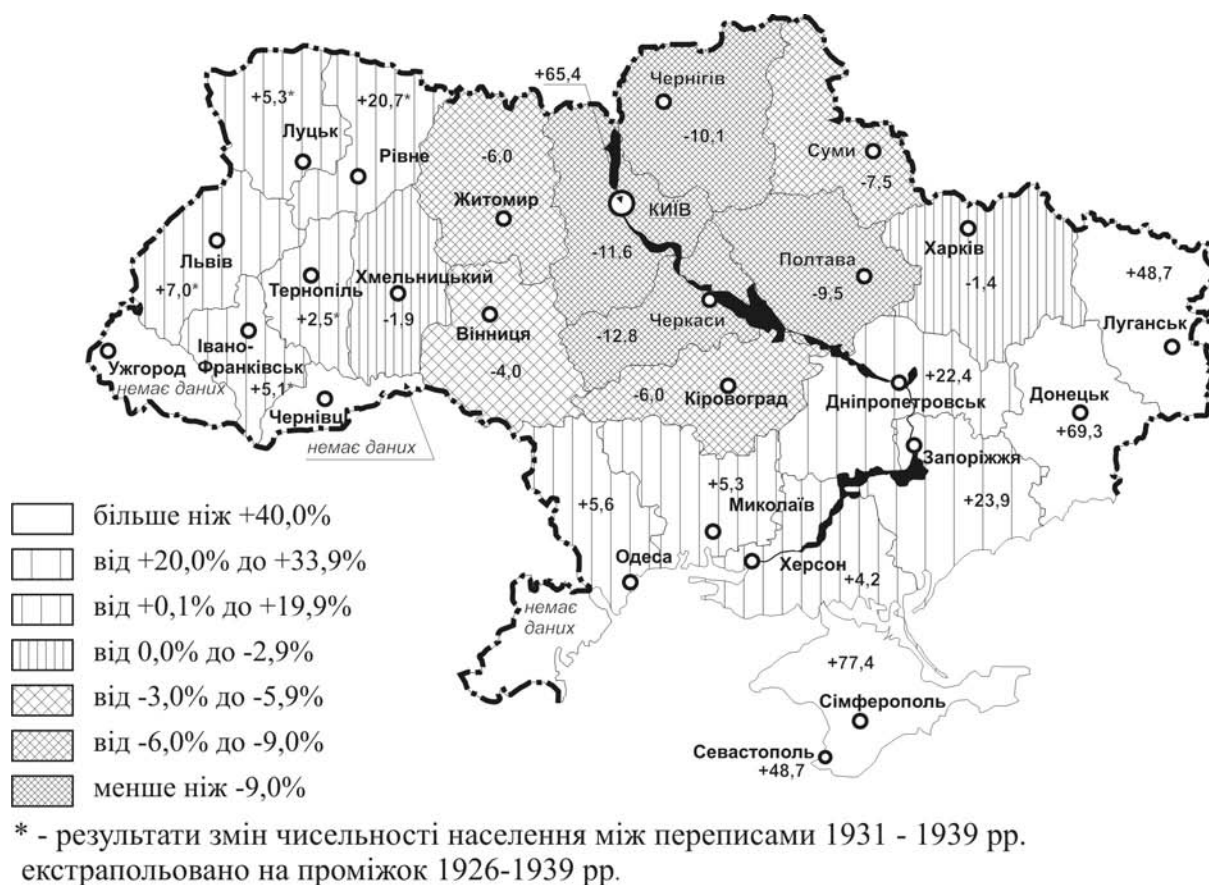

Рис. 1. Зміна чисельності населення регіонів України за 1926 – 1939 рр. (за [12])

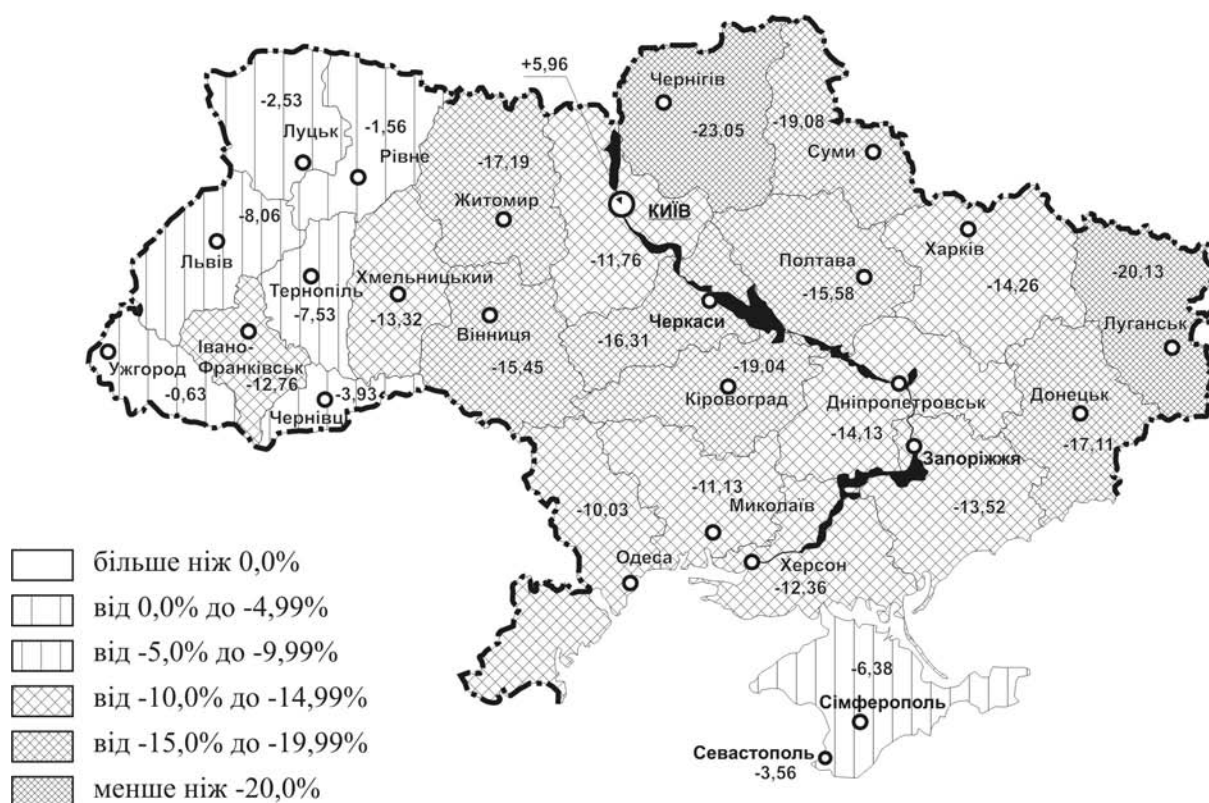

Рис. 2. Зміна чисельності населення регіонів України за 1989 – 2011 рр. (за [12 – 14])

південні, що характеризуються помірним зростанням населення, близьким до природного – від 4,2 % (Херсонська) до 5,6 % (Одеська без Бессарабії); *західні*, які поки що не відчули повною мірою принад соціалістичного управління і зберегли природний приріст від 2,5% (Тернопільська) до 20,7% (Рівненська). Окремо виділяються Харківська та Хмельницька (тоді Кам'янець-Подільська) області з помірним (1,4 – 1,9 %) зменшенням населення. Значне зростання населення у столичному Києві та військово-морській базі – м. Севастополі не є специфічно радянським феноменом і в цей період спостерігається також в аналогічних містах інших країн.

Зміна чисельності регіонів України за період 1989 – 2011 рр. показує, як же розвивалась демографічна складова демоекосистем обласного рівня за відсутності масштабних загальнодержавних заходів, що стимулювали б міграцію, в умовах порівняно «природних» (рис. 2). Значне скорочення населення у *північних та центральних* областях (від 15,45 до 23,05 %), до яких приєдналися Хмельницька і Харківська (13,32% і 14,38 % відповідно), а також найменше скорочення населення в *західних* (від 0,63 % у Закарпатській до 12,76 % в Івано-Франківській) лежать цілком в рамках тенденцій, започаткованих ще у 1926 – 1939 рр. Парадоксальним виглядає значне скорочення населення в *південних* (від 10,03 % в Одеській до 12,36 % у Херсонській) та особливо в *південно-східних* областях (від 13,52 % у Запорізькій до 20,13 % у Луганській). Відносно сприятливими показниками скорочення населення (6,38 %) Крим зобов'язаний кримським татарам, які масово повернулись на історичну Батьківщину із заслання в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. (їх кількість зараз наближається до 300 тис. осіб, вони складають близько 13 % населення півострова). Якби повернення кримських татар не відбулося, скорочення населення Криму склало б понад 18 %.

Таким чином, можна констатувати, що найбільше скорочення населення за останні два десятиріччя спостерігається в регіонах, які найбільшою мірою стали об'єктами радянської міграційної політики – або як «регіони-донори», або як «регіони-реципієнти». Причому якщо у «регіонах-донорах» скорочення населення відбувається в основному за рахунок сільської місцевості, то «регіони-реципієнти» лідирують за темпами скорочення міського населення [4].

Для виявлення кількісних показників міграції, що характеризують той чи інший тип регіону, доцільно проаналізувати результати останнього радянського перепису населення 1989 р. (рис. 3, 4). На рисунку 3 чітко видно, що у *північних і центральних* областях станом на 1989 р. у регіоні залишалось мешкати не більше від 61 – 68 % його уродженців (за винятком Черкаської області, де цей показник складав 71,8 %). Тобто, понад 30 – 35 % уродженців цих регіонів виїхали за їх межі. В той же час у *південно-східних* областях залишалось не

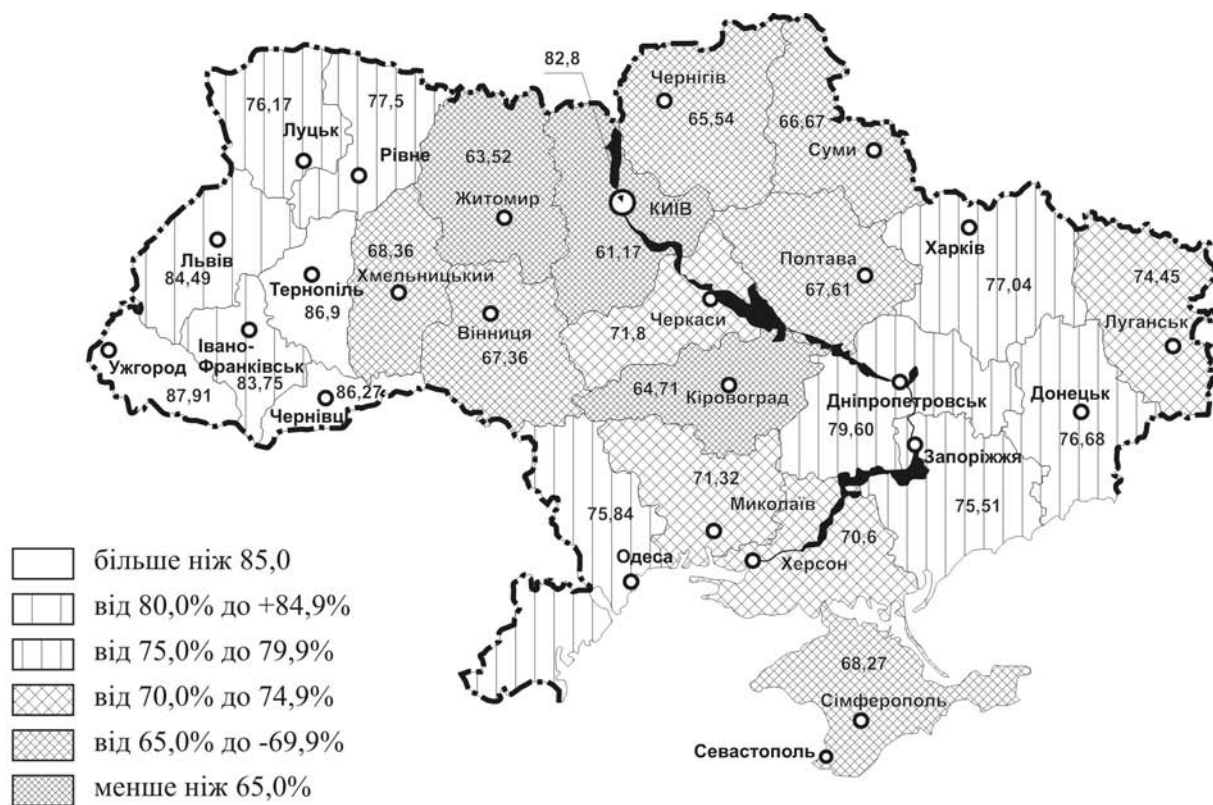

Рис. 3. Частка уродженців регіону, що залишилися мешкати в ньому (від загальної чисельності уродженців, за переписом населення 1989 р., [12])

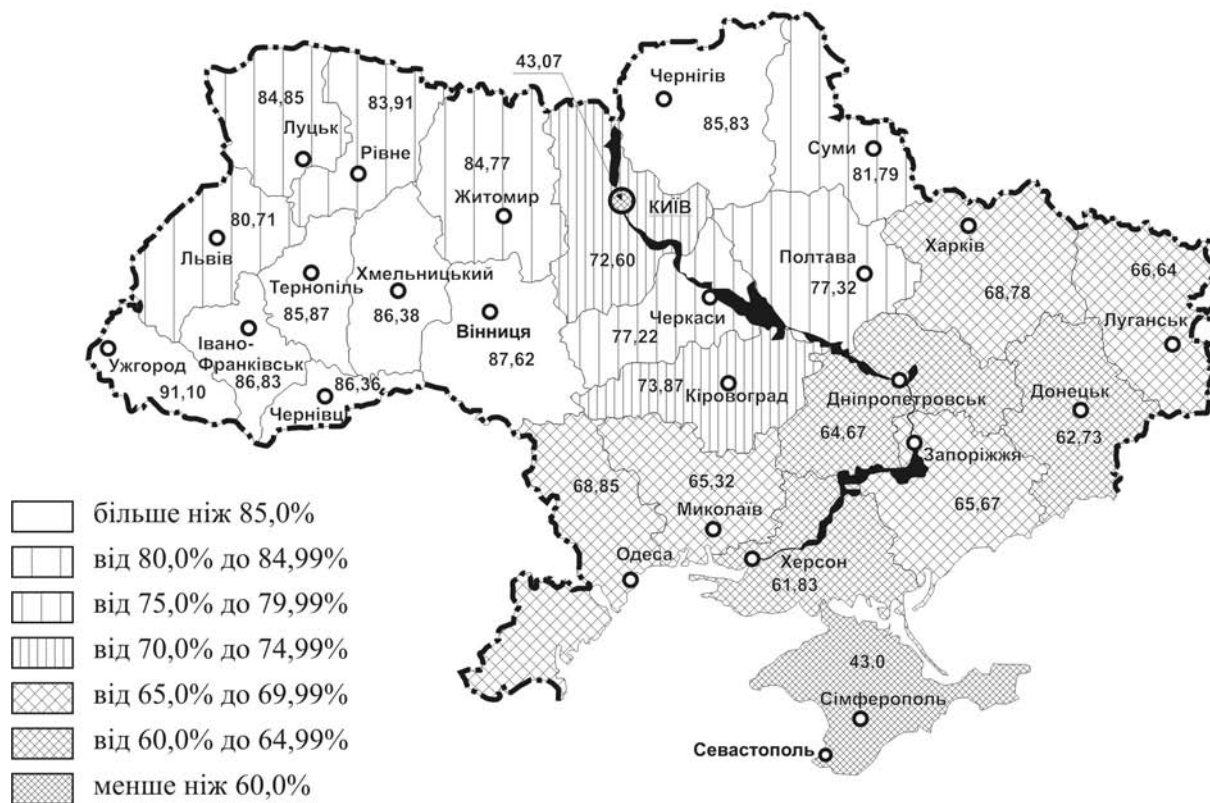

Рис. 4. Частка уродженців регіону від загальної чисельності його населення (1989 р., за [12])

менше ніж 74 – 79 % їх уродженців, у *південних* – 70...75 %, а в *західних* – від 76,17 % (Волинська) до 87,91 % (Закарпатська).

Показником, який може характеризувати величину міграції в той чи інший регіон, є відсоток його уродженців у загальній чисельності його населення (рис. 4). Чим він нижче, тим більше міграція з інших регіонів вплинула на його заселення. Безумовним лідером за цим показником є Крим, де місцеві уродженці станом на 1989 р. склали лише 43 % населення. Найбільше зовнішня міграція вплинула на формування населення *південно-східних* (від 62,73 % до 66,4 % місцевих уродженців) та *південних* областей (там цей показник коливається від 61,83 % до 68,6 %). Значний внесок у формування населення деяких з цих областей внесла не лише міжобласна, а й міжреспубліканська (з інших союзних республік СРСР, переважно РРФСР). Так, частка уродженців РРФСР станом на 1989 р. у населенні Криму складала 27,23 %, Донецької – 17,39 %, Луганської – 17,38 %, Харківської – 13,94 %, Запорізької – 12,79 % [12]. У *північних і центральних* (за винятком Київської) та *західних* областях відсоток місцевих уродженців у загальній чисельності населення коливається від 73,87 % (Кіровоградська) до 90,1 % (Закарпатська).

Узагальнюючи результати проведеного аналізу, можна зробити висновок, що чим менше в радянський період держава втручалась в демографічні процеси в тому чи іншому регіоні, тим кращим є в ньому демографічна ситуація нині, коли припинились масові вивезення-ввезення населення і демоекосистеми обласного рівня в демографічному аспекті розвиваються відносно «природно». При цьому характерно, що в регіонах, куди в радянський період населення масово завозилося, нині демографічна ситуація не набагато краща (а в міських поселеннях – навіть гірша), ніж у тих регіонах, звідки воно масово вивозилося.

Ретроспективний аналіз дозволив виявити певні кількісні показники міграції (спрямованої в регіон та з регіону), які дозволяють зберегти сталий розвиток відповідної демоекосистеми в перспективі. Виходячи з наведених даних, можна зробити висновок, що 75 % уродженців регіону мають залишатися мешкати в ньому та складати не менше ніж 75 % населення, тобто міграція в регіон та з регіону не повинна перевищувати 25 % від загальної чисельності його населення. Саме це є умовою сталого демографічного розвитку регіону в майбутньому. Існують різні думки щодо шляхів подолання демографічної кризи в Україні. Серед інших розглядається також і варіант масового завезення мігрантів з країн Азії й Африки [2]. Проведений аналіз (та й досвід країн Європи) свідчать, що в довготерміновій перспективі такий шлях є неприйнятним. При плануванні демографічного розвитку як країни в цілому, так і окремого регіону слід передусім спиратися на внутрішні ресурси.

Висновки. Проведене дослідження яскраво демонструє сумнівну результативність у довготерміновій перспективі волонтаристських, недостатньо обґрунтованих заходів у галузі міграційної політики та розселення. Виявлено, що однією з умов сталого демографічного розвитку регіону в середньо- та довготерміновій перспективі є обмеження обсягу міграції (як спрямованої у регіон, так і спрямованої з регіону) рівнем 25 % від загальної кількості населення. Результати дослідження можуть бути враховані при виробленні рішень у сфері міграційної та розселенської політики як на міжрегіональному, так і на міждержавному рівні.

Список літератури

1. Небел Б. Наука об окружающей среде: как устроен мир : [в 2 т.] / Б. Небел. – М. : Мир, 1993. – Т 1. – 424 с.
2. Позняк О. Скільки нас буде у 2025, 2050, 2075 роках? / О.Позняк // Дзеркало тижня. – 2001. – № 49. – С.13.
3. Демографічні перспективи України до 2026 р. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. – 103 с.
4. Дмитренко А.Ю. Демографічні та екологічні передумови стратегії територіального планування в різних регіонах України / А.Ю. Дмитренко // Містобудування та територіальне планування. – 2010. – № 38. – С. 127 – 137.
5. Концепція сталого розвитку населених пунктів (схвалено Постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 року № 1359-XIV) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1359-14Daly>, Herman E. Beyond growth: the economics of sustainable development / Herman E. Daly. – Boston : Beacon Press, 1997 – 253 p.
6. Дьомін М.М. Актуальні проблеми теорії та методології містобудівних досліджень / М.М. Дьомін // Містобудування та територіальне планування. – 2009. – № 33. – С. 139 – 152.
7. Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми і перспективи / А.І. Доценко – К. : Наук. думка, 1994. – 196 с.
8. Рогожин О.Г. Демографічні проблеми українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання /О.Г. Рогожин. – К. : Ін-т проблем національної безпеки, 2004. – 295 с.
9. Габрель М.М. Просторова організація містобудівних систем / М.М. Габрель; НАН України, Інститут регіональних досліджень. – К. : Видавничий дім А.С.С., 2004. – 400 с.
10. Устінова І.І. Демографічні ознаки екологічно безпечного розвитку території / І.І. Устінова // Сучасні проблеми архітектури і містобудування. – № 19. – 2008. – С. 205 – 210.
11. Полтавщина. Історичний нарис. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – 592 с. + 48 с. вкл..

12. Переписи населения СССР [Электронный ресурс] / Институт демографии национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» // Демоскоп weekly № 485 – 486. – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/pril.php>
13. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. Результати. Основні підсумки / загальна кількість наявного населення України [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступа: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/estimated/>
14. Інформаційний банк даних «Статистика населення України» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://stat6.stat.lviv.ua/ukrcensus/Dialog/statfile1_c.asp

Аннотация

В статье рассматриваются исторические особенности формирования системы расселения Украины средствами миграционной и расселенческой политики в советский период с 1926 по 1989 г. и их долговременное влияние на современную демографическую ситуацию в различных регионах. Выявлены количественные показатели миграции (направленной внутрь и вовне), позволяющие сохранить устойчивое демографическое развитие региона в перспективе.

Ключевые слова: расселение, миграционная политика, устойчивое демографическое развитие.

Summary

Historical peculiarities of forming of the settlement system of Ukraine by the means of migration and settlement policy in Soviet period from 1926 till 1989 and its long-term influence to contemporary demographic situation in different regions have been examined in the abstract. The quantitative indicators of migration (both inside- and out-orientated), which permit to save sustainable demographic development of the region in future, have been revealed.

Key words: settlement, migration policy, sustainable demographic development.